

УДК 94(100)»03»:27-875.26-427

О. Я. Кацук,

кандидат історичних наук

Львівський національний університет ім. Івана Франка

ДІІ ПРОНІКЕЙСЬКИХ МИРЯН IV СТОЛІТТЯ ЯК ЗАХИСТ ВЛАСНОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті розглядаються дії пронікейських мирян IV ст. Доведено, що від початку арианської суперечки IV ст. не тільки духовенство, а й миряни не залишалися осторонь від неї. Історичні джерела представляють дії мирян IV ст. у найбільших церковних осередках Східної Імперії. Розглянувши активність пронікейських християн, можна ствердити, що їхні дії здебільшого мали спонтанний характер. З одного боку, їхня активність проявлялася у радикальних діях, проте, з іншого боку, вони були готові до смиренного знесення страждань у переслідуваннях. Інколи активність пронікейських мирян мала ініціативний характер, про що свідчить просвітницька діяльність окремих людей. Саме в моральній силі й просвітницькій активності проявилася свідомість власної релігійної самобутності. Дії пронікейських мирян спричинилися до захисту і збереження нікейської доктрини у середовищі небезпеки викривлення істини віри.

Ключові слова: миряни, пронікейські християни, проаріани, дії, церква, арианство, доктрина, єпископи.

The Activity of the pro-Nicene Laymen as a Protection of Their Religious Identity

The Activity of the pro-Nicene Laymen as a Protection of Their Religious Identity
The article analyzes the activity of the pro-Nicene laymen of the fourth century. It is proved that from the beginning of the Arian controversy of the fourth century not only the clergy, but also laymen did not remain aloof from it. Historical sources present activity of the pro-Nicene laymen in main centres of the Eastern Church. Having examined their activity it can be affirmed that their actions were mostly spontaneous. On the one hand, sometimes they were manifested in radical actions, but on the other hand it is known also about the willingness to humble suffering in persecution. Sometimes the activity of the pro-Nicene laymen was full of initiative as evidenced in educational character of the activity of some people. This testifies a sense of their own religious identity. The actions of the pro-Nicene Christians contributed to the protection and preservation of the Nicene doctrine in danger of distortion of the truths of faith in contrast to the activity of the pro-Arian laymen which did not bring them self-affirmation, but rather brought Arianism to divisions and degradation. The churchmen and emperor should have paid attention to the position of the majority of pro-Nicene laity. In this way, the voice of laity became a pledge of invariability of the Christian faith in the period of crisis.

Key words: laity, pro-Nicene Christians, pro-Arians, action, church, Arianism, doctrine, bishops.

Миряни не залишилися осторонь від протистояння в церкві, спричиненого аріанською кризою IV ст., яка розділила християн на два табори – проаріанський, що підтримував вчення пресвітера Арія, та пронікейський, що був вірний вченню Нікейського Собору 325 р. Історичні джерела дають скупі відомості щодо активної участі мирян у богословських дискусіях. Натомість зосереджуються на їхніх активних діях із метою захисту власної релігійної позиції [27]. Джерела представляють дії християн IV ст. в окремих церковних осередках Східної Імперії. Це спонукає до постановки питання про характер дій і про результати, яких досягнуто тими діями. Йдеться здебільшого про дії мирян. Розглянувши дії проаріанських християн Олександрії, Константинополя й Антіохії, стверджено [26], що їхні дії не мали організованого й системного характеру, а були спонтанні й активізувалися під впливом духовних лідерів, підтримуваних або насаджуваних державною владою. Їхні дії здебільшого проявлялися в насиллі, однак слід зазначити, що насилля було організоване окремими впливовими людьми, які послуговувалися випадковими людьми сумнівної моральної репутації. Застосування насилля меншістю проаріан впливало як з відсутності чіткого богословського аргументування, так і з інтелектуальної пасивності та моральної слабкості більшості проаріан. Велика частина вірних проаріан, здається, були людьми поміркованими, що шукали релігійної самобутності. Однак були серед них навіть релігійно байдужі. Вони могли належати до проаріанської групи з мотивів корисливих, оскільки проаріанство підтримувалося владою. Проблиски релігійної самобутності та поміркованості серед проаріан були незначні. Дії проаріан не принесли їм утвердження, а навпаки, довели аріанство до поділів і деградації [26, с. 95-96]. Проблему даної статті становить питання про дії пронікейських мирян. Таким чином, мета статті полягає в представленні характеру дій пронікейських мирян IV ст. та їхнього впливу на збереження власної релігійної самобутності.

Тема дій пронікейських мирян в IV ст. не стала предметом окремого дослідження у вигляді монографії чи наукової статті до сьогоденного дня. Однак існують публікації, які опосередковано торкаються цієї проблеми. Участь мирян в аріанській суперечці IV ст. та проаріан зокрема було представлено Кашуком О.Я [27; 26]. Філіпюк П. [15], аналізуючи громадські заворушення в ранній Візантії, принагідно торкнувся й бунтів, пов'язаних із аріанською суперечкою, представляючи їх в історико-політичному аспекті. Принагідно і невичерпно теми участі мирян в аріанській полеміці торкаються Барнес Т. [13], Макмілен Р. [19] і Нортон П. [22].

Вчення Арія, як відомо, зіткнулося з опором не лише великої частини духовенства, а й мирян, котрі активно долучилися до протистояння, захищаючи власну релігійну позицію. Як зазначено, історичні джерела подають скупі відомості про участь мирян в богословських дискусіях. Однак джерела зосереджуються більше на представленні їхньої активності в контексті релігійного протистояння, метою якої був захист або підтримка позиції власної релігійної групи.

В Олександрії провідником пронікейської спільноти був єпископ Атаназій, який мав багато прихильників серед людей [10, II, 3; 10, II, 23; 12, II, 1; 12, II, 9; 11, II, 17; 13, с. 13-14, 92-95]. Його авторитет ілюструє історик Сократ, коли пише, що проаріанський Євсевій Емеський, поставлений єпископом Олександрії після вигнання Атаназія в 335 р., боявся входити в Олександрію з приводу прив'язаності людей до Атаназія [10, II, 9-10]. Зв'язок людей із Атаназієм було також показано після його наступного вигнання в 339 р.: пронікейські миряни почали збиратися в церквах на знак протесту [5, X; 15, с. 120]. Прихильниками Атаназія не були випадковими людьми, як це часто траплялося серед проаріанських активістів [15, с. 120], але група свідомих вірних, особливо дівиці, що присвятили своє життя Богові [4, VI; 15, с. 122]. Це свідчить про те, що пронікейська спільнота, на відміну від проаріанської, могла мати глибше почуття власної релігійної ідентичності, хоч не можна виключити, що ця ідентичність була пов'язана також з персональною симпатією до Атаназія, який утішався підтримкою не лише в Єгипті, але також поза його межами [12, II, 1; 16, с. 137-138]. Авторитету Атаназієві додавали його тісні відносини з монахами. Вони підтримували нікейську доктрину і як авторитетні духовні провідники мали великий вплив на суспільство [11, IV, 10; 11, V, 19-20; 17, с. 137-138, 146-149, 152]. Таким чином пронікейські вірні мали авторитетний орієнтир для обґрунтування своєї активності.

Однак Атаназій мав також багато противників [11, II, 31]. Вони діяли негідно стосовно нього. Єпископові Олександрії важко було втримати власну позицію, тому і він інколи не цурався радикальних методів. Тим можна пояснити іноді нетактовний спосіб дій Атаназія: як зазначає Епіфаній, Атаназій застосував звинувачення, погрози, упізнання, але ніхто з проаріан не звертав на це уваги [6, LXVIII, VII, 5; 6, LXIX, XI, 7; 11, II, 25; 15, с. 119; 17, с. 239]. Т. Варнес зазначає, що сам Атаназій уникає будь-якої згадки про його вдалу боротьбу проти намагання вигнати його з Олександрії в 338 р. перед призна-

ченням проарінського Григорія єпископом цього міста. Також замовчує нарікання мелеціян¹ на його власні дії [13, с. 49].

У цьому контексті можна пояснити чому активність пронікейських християн інколи мала бунтівний характер. Сократ свідчить, що після призначення Григорія проаріанським єпископом Олександрії до церкви прибуло військо, щоб схопити Атаназія. Тоді його прихильники, обурені такими діями, підпалили церкву св. Діонізія. Отже, вірні Атаназія мали схильність до радикальних дій [10, II, 11; 10, III, 3; 10, IV, 20]. Імператор брав це до уваги, тому нелегко було усунути Атаназія й насадити прихильного єпископа [10, II, 23].

349 р. єпископом Олександрії призначено проаріанського Георгія. Мешканці Олександрії, прихильні до Атаназія, знову проявили схильність до бунту. Коли Сіріан, командир війська, зайняв церкву св. Феони, пронікейські миряни розпочали тривалий протест. Вони захоплювали церкви, щоб їх не зайняли проаріани. Введення Георгія не відбулось без насилля, оскільки пронікейські християни чинили опір. Проаріани послужилися молодими язичниками, які в переконанні, що здійснюють волю імператора, жорстоко повелися з прихильниками Атаназія [5, LV-LVII; 17, с. 275-276; 15, с. 130-131]. 356 р. проаріани захопили церкву св. Феони. Багатьох пронікейських єпископів вигнали, деякі втекли, а ще інші піддалися проаріанам. Атаназій утік із Олександрії. Георгій прибув до міста аж в лютому 357 р., що означає, що пронікейські миряни міцно стояли на своїх позиціях. Георгій почав надзвичайно жорстоко переслідувати прихильників Атаназія [2, XXVII; 5, LIV-LXXX; 3, VI-VII; 10, II, 28; 11, IV, 10; 12, II, 11; 15, с. 129-132; 13, с. 119, 124-126, 129-130; 22, с. 59-60; 17, с. 242]. Окремі пронікейські християни зайняли радикально неприязну позицію стосовно Георгія. Йому вдалося 358 р. безпечно залишити Олександрію. У грудні 358 р. військо вигнало прихильників Атаназія з церков, а самі церкви передали прихильникам утікача Георгія. Коли він повернувся до Олександрії в 361 р., його вбили [2, XXV; 5, LXXXI; 11, V, 7; 13, с. 119]. Імператор Юліян вважав, що Георгія вбили язичники [10, III, 3]. Історик Філосторгій також вважає, що вбивство вчинили язичники, але не без впливу єпископа Атаназія [9, VII, 2]. Філосторгій, ймовірно, будує своє твердження на основі факту радикальної неприязні окремих пронікейських християн до Георгія. Через це звинувачення

¹ Мелеціани – послідовники єпископа Мелеція Лікополійського (IV ст.), відлучені від церкви через несприйняття надмірно поблажливой, на їхню думку, практики прийняття до церкви християн, які відступили в переслідуваннях початку IV ст.

в насиллі стосувалися й Атаназія [13, с. 155]. Однак Філосторгій був прихильником аріан [9, Praefatio; 20, с. 257-258, 262-263], тому його свідчення можуть бути упередженими.

Після смерті Георгія Атаназій повертається до Олександрії в лютому 362 р. і його зустрічають люди міста з великою радістю. Люди залишилися вірні йому, незважаючи на те, що влада продовжувала переслідувати Атаназія. Отже, вони свідомо наражали себе на небезпеку. Прихильники Атаназія вигнали з церков проаріан. Вони ще встигли висвятити на єпископа Луція [10, III, 4; 11, V, 6-7; 2, XXX; 13, с. 119-120]. Однак в Олександрії на той час аріанство вже було сильно ослаблене [13, с. 156].

362 р. єпископа Атаназія знову переслідує імператор Юліан (361-363) [10, III, 13-14; 12, III, 9; 13, с. 158-159], а 365 р. – Валент (364-378). 365 р. імператор декретом наказує, що єпископи, вигнані ще за імператора Константія (337-350), повинні залишити свої єпископські осідки. В Олександрії натовп людей знову виступив проти розпорядження імператора [10, IV, 13; 11, VI, 10; 13, с. 163]. Валент взяв до уваги позицію людей і в листі від 366 р. просить Атаназія повернутися до своєї церкви [11, VI, 12; 15, с. 132-133]. Це свідчить про те, що рішучість пронікейських мирян приносила результати. Через тверду позицію вірних імператор не виступав проти Атаназія, а церква в Олександрії втішалася миром аж до його смерті 373 р. Його наступником став єпископ Петро, невдовзі ув'язнений за розпорядженням імператора Валента [10, IV, 20-21; 11, VI, 19]. Однак і на цей раз переслідування Валента не злякали людей. Вони вигнали єпископа Луція 375 р., який відправився до Константинополя [10, IV, 37; 12, IV, 18-19]. Проаріани в Олександрії були вже малочисельні [11, VI, 19].

Пронікейські християни проявляли схильність до радикальних дій і в інших містах Східної Імперії. У Константинополі, де генерал Гермоген намагався усунути єпископа Павла, люди збунтувалися, підпалили його дім, а над самим вчинили самосуд [10, II, 13; 11, III, 4; 11, III, 7; 11, III, 9; 12, II, 4; 15, с. 125]. Згодом префект Филип, маючи намір знову усунути Павла, не уникнув нового бунту людей, прихильних до Павла [10, II, 16; 11, III, 9; 15, с. 127-128; 22, с. 58-59]. Однак пронікейські християни Константинополя були в меншості, а вплив проаріан був великий. Про це свідчить слабка позиція пронікейського єпископа Григорія Назіанзького: він відчував відсутність підтримки людей столиці [7, 141-145; 8, 261; 18, с. 359-360]. Проте пронікейська меншість мала більшу за проаріан свідомість власної релігійної по-

зиці, оскільки наважилася чинити опір насадженню аріанства державною владою.

Активний спротив проаріанам проявили також константинопольські новаціани². Коли проаріани, захочені єпископом Македонієм, нищили церкви противників, то великий натовп новаціан зберіг від знищення одну зі своїх церков. Люди розібрали церкву і перенесли матеріали до іншого місця. Навіть жінки і діти допомагали в цьому. Іншим разом, коли новаціан із місцевості Мантіній за підтримки війська змушували до прийняття аріанства, люди, спорядившись у знаряддя, які могли би послужити замість зброї, вийшли навпроти війська. Багато людей загинуло, але також військо зазнало значних втрат [10, II, 38; 11, IV, 20-21].

Однак джерела засвідчують й іншу форму опору – готовність до смиренного знесення страждань у переслідуваннях. Пронікейські миряни здебільшого були ідейними християнами, готовими перенести мучеництво за своє сповідання [2, XXVII; 5, LIV-LXXX; 3, VI-VII; 10, II, 23, 26-28; 11, IV, 10, 20; 12, II, 11; 15, с. 129-132; 13, с. 124-126, 129-130]. Про це свідчать жорстокі події, пов'язані з впровадженням Григорія і Георгія на уряд єпископа Олександрії [2, XXVII; 3, VI-VII; 4, XXX, XXXIII; 5, XIII-XIV; 5, LV-LVII; 10, II, 28; 11, IV, 10; 12, II, 11; 13, с. 50, 119, 124-126, 129-130; 17, с. 242, 275-276; 15, с. 120-122, 129-132; 22, с. 59-60; 26, с. 91]. В цьому аспекті позиція пронікейських християн відрізняється від позиції проаріан.

Реакція мирного, але плідного опору пронікейських християн проявлялася також в інших осередках церкви [11, VI, 21]. Відомо, що пронікейські християни Самосати, після того як влада покарала їхнього єпископа Євсевія, не сприйняли проаріанського єпископа Євномія. Він швидко залишив місто, оскільки не міг витерпіти байдужості людей стосовно себе. У цьому випадку, як указує Теодорет, вірні без провідника зуміли зберегти апостольську проповідь у чистоті [12, IV, 13].

Відомі також факти активних дій пронікейських мирян, що мали просвітницький характер. Теодорет Кирський стверджує, що великими захисниками нікейської віри були двоє мирян – Флавіан і Діодор, які поширювали нікейське вчення серед людей Антіохії. У цьому контексті Теодорет підкреслює, що хоч серед антіохійського духовенства панувала єресь, то однак серед мирян – чиста віра [12, II, 19; 12, IV,

² Новаціани – послідовники пресвітера Новаціана (III ст.), відлучені від церкви через несприйняття практики повернення до неї християн, що відступили у переслідуваннях за імператора Декія (249-251) в 250 р.

22]. Теодорет згадує також імена двох мирян, Євлогія і Протогена, коли говорить про вірність Нікейському соборові, яку маніфестували християни Едесси. Вони всіляко підтримували пронікейського єпископа Барсіса, що був у вигнанні, і самі піддалися переслідуванням у готовності понести мученицьку смерть [12, IV, 14-15]. Готовність людей до мучеництва дещо відвернула лють імператора стосовно них [12, IV, 15; 10, IV, 18]. Таким чином, джерела вказують, що активність пронікейських мирян проявлялася в просвітницькому поширенні їхньої власної релігійної позиції, готовності до мучеництва, але також у бунтах, які інколи супроводжувалися насиллям [25, с. 200-201]. Це все свідчить про їхнє сильне почуття власної релігійної ідентичності [26, с. 90].

Якщо взяти до уваги твердження Амміана Марцелліна, що імператор Юліан знав із досвіду про взаємну неприязнь між християнами IV століття [1, XXII, V, 4; 19, с. 156, 267; 23, с. 176], то очевидно, як вже зазначено, що також серед пронікейських християн були такі, що втягувалися в радикальне релігійне протистояння і бунт. Таким чином, поведінці мирян обох релігійних груп був властивий бунтівний характер [5, LIV-LXXX; 2, XXVII; 3, VI-VII; 10, II, 28; 10, III, 3; 10, IV, 20; 11, IV, 10; 12, II, 11; 17, с. 275-276; 15, с. 129-132; 13, с. 119; 22, с. 59-60], що відбувалося не без толерування єпископа, на якого миряни орієнтувалися [19, с. 268]. Часто одна сторона протистояння приписувала насилля протилежній стороні. Натомість подібні дії власної групи промовчувано або виправдовувано, тому приписування насилля виключно проаріанській громаді є певною недомовкою [25, с. 200-201]. Якщо довіряти джерелам, то впливає висновок, що більшу схильність до бунту проявляли проаріанські миряни. Натомість пронікейські більше терпіли насилля, ніж його завдавали. Насилля нерідко заставляло мирян змінити релігійну позицію. Сократ пише, що через примушування і залякування, здійснене проаріанами, багато людей ставали на бік єпископів різних аріанських течій [10, V, 10].

У підсумку слід ствердити, що пронікейські миряни брали активну участь у доктринальних суперечках IV ст. Їхня позиція більше опиралася на тверді релігійні переконання, ніж позиція проаріан. Про це свідчить рішучий опір насадженню аріанства, який проявлявся в бунтах і протестах, смиренне знесення страждань у переслідуваннях та просвітницька діяльність. Усупереч проаріанській позиції більшості єпископів Сходу, миряни залишилися вірними прихильниками Нікейського собору. Якщо духовні провідники відкидали доктринальний авторитет собору, то вірні часто їх залишали, оскільки не змі-

нювали своєї релігійної позиції [10, V, 10]. Мучеництво й активність пронікейських мирян ще більше утверджували вірних у нікейській вірі [12, IV, 3]. Ймовірно, що саме під впливом непоступливості пронікейських мирян імператор Теодозій (379-395) активно взявся за утвердження пронікейської доктрини. Своїм едиктом він розпорядився, щоб усі трималися тієї віри, яку сповідують єпископи Дамазій Римський і Петро Олександрійський, тобто віри пронікейської [11, VII, 4]. 381 р. імператор скликав вселенський собор до Константинополя, щоб офіційно покласти край аріанству [10, V, 8; 11, VII, 7]. Імператор затвердив рішення собору, за яким Нікейське сповідання мало домінувати по всій імперії [11, VII, 9, 12]. Аріанство згасало і деградувало до рівня секти, хоча все ще мало активних, але нечисленних прихильників у столиці [11, VII, 6; 10, V, 20, 24]. У XIX ст. кардинал Генрі Ньюман пропагуватиме переконання, що саме пронікейські миряни своєю небайдужою і твердою позицією врятували церкву в небезпеці викривлення віри [21, с. 445-468; 14, с. 304-306; 24, с. 234-240].

Використані джерела:

1. Ammianus Marcellinus. *Res gestae* // Vol. 1: Libri 14-19 / ed. T.E. Page. – London, 1935; Vol. 2: Libri 20-26 / ed. J. Henderson. – London, 1986; Vol. 3: Libri 27-31 / ed. G.P. Goold. – London, 1986.
2. Athanasius. *Apologia ad Constantium* // Sch 56 bis. – Paris 1987. – P. 86-175.
3. Athanasius. *Apologia de Fuga* // PG 25. – Kol. 643-680.
4. Athanasius. *Apologia contra Arianos* // PG 25. – Kol. 239-410.
5. Athanasius. *Historia Arianorum* // PG 25. – Kol. 695-796.
6. Epiphanius. *Panarium* // PG 41. – Kol. 173-1199; PG 42. – Kol. 9-755.
7. Gregorius Nazianzenus. *Epistola 77* // PG 37. – Kol. 141-146.
8. Gregorius Presbyterus. *Vita Sancti Gregorii Theologi* // PG 35. – Kol. 243-304.
9. Philostorgius. *Historia ecclesiastica* // PG 65. – Kol. 459-638.
10. Socrates Scholasticus. *Historia ecclesiastica* // PG 67. – Kol. 29-842.
11. Sozomenus. *Historia ecclesiastica* // PG 67. – Kol. 843-1630.
12. Theodoretus. *Historia ecclesiastica* // PG 82. – Kol. 881-1280.
13. Barnes, Th.D. *Athanasius and Constantius: Theology and politics in the Constantinian Empire*. – Cambridge-London, 1993.
14. Fiedrowicz, M. *Teologia ojców Kościoła. Podstawy wczesno chrześcijańskiej refleksji nad wiarą*. – Kraków, 2009.
15. Filipczak, P. *Bunty i niepokoje w miastach wczesnego Bizancjum (IV wiek N.E.)*. – Łódź, 2009.
16. Griggs, C.W. *Early Egyptian Christianity from its Origins to 451 CE*. – Leiden – Boston – Köln, 2000.

17. Haas, Ch. *Alexandria in Late Antiquity: Topography and Social Conflict*. – Baltimore – London, 1997
18. Leszka, M.B. Kościół i jego wpływ na życie mieszkańców Konstantynopola // *Konstantynopol Nowy Rzym. Miasto i ludzie w okresie wczesnobizantyńskim* / M.J. Leszka, T. Wolińska. – Warszawa 2011. – S. 350-400.
19. MacMullen, R. *Changes in the Roman Empire: Essays in the Ordinary*. – Princeton, 1990.
20. Marasco, G. *The Church historians (II): Philostorgius and Gelasius of Cyzicus* // *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity Fourth to Sixth Century* / G. Marasco. – Leiden-Boston, 2003. – P. 257-288.
21. Newman, J.H. *The Arians of the Fourth Century*. – London, 1890.
22. Norton, P. *Episcopal Elections 250-600: Hierarchy and Popular Will in Late Antiquity*. – Oxford, 2007.
23. Novak, R.M. *Christianity and the Roman Empire: Background texts*. – Harrisburg, 2001.
24. Slusser, M. Does Newman's «On Consulting the Faithful in Matters of Doctrine» Rest Upon a Mistake // *Horizons* 20. – 1993 2. – P. 234-240.
25. Wipszycka, E. *Kościół w świecie późnego antyku*. – Warszawa, 1994.
26. Кашук, О.Я. Дії проаріанських християн 4 ст. як спроба самоутвердження // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. – серія «Історичне релігієзнавство». – Вип. 12. – Острог, 2015. – С. 98-108.
27. Кашук, О.Я. Участь мирян в аріанській суперечці IV століття // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. – серія «Історичне релігієзнавство». – Вип. 11. – Острог, 2014. – С. 93-103.

Умовні скорочення:

PG – *Patrologiae cursus completus. Series Graeca* 1-161 / ed. J.P. Migne. – Paris 1857-1866.

PL – *Patrologiae cursus completus. Series Latina* 1-217 / ed. J.P. Migne. – Paris 1841-1855.

Sch – *Sources Chrétiennes* / ed. H. De Lubac, J. Daniélou. – Paris 1941.